

Hakim et-Tirmizî başta olmak üzere pek çok sûfî hatm-i nübüvvet inancından hareket ederek "hatm-i velâyet" teorisini geliştirmiştir. Buna göre bir "hâtemü'l-enbiyâ" olduğu gibi bir "hâtemü'l-evliyâ" da olmalıdır. Zira velâyet nübüvvetin bâtinidir. Nübüvvetin zâhiri dinî hükümleri ve şeriatı haber vermek, bâtını ise haber verilenleri bizzat yaşamak ve bu şekilde nefislere tasarrufta bulunmaktır. Her ne kadar tebliğ etme bakımından nübüvvetin zâhiri tamamlanmışsa da ilâhî kemâlin yeryüzüne yansımaları olarak kabul edilen velîlerin tasarruf görevleri sürdüğünden nübüvvet velâyet şeklinde devam etmektedir (Hakim et-Tirmizî, s. 161-169, 336-342, 367-374, 421-422; ayrıca bk. VELÂYET).

İslâm'a intisap iddiasında bulunmakla birlikte zarûrât-ı dîniyye içinde yer alan temel ilkelere birini veya birkaçını inkâr ettiklerinden küfre düştüklerine hükmedilen Gâliyye grupları hatm-i nübüvvet ilkesine aykırı inançlar benimsemişlerdir. Bu zümre içinde yer alan Beyân b. Sem'ân ile Ebû'l-Hattâb el-Esedî peygamberlik iddiasında bulunmuşlar, ancak müslümanlar arasında taraftar toplayamamışlardır. İmamlarını peygamber olarak kabul eden bazı Bâtîniyye ve İsmâiliyye grupları da hatm-i nübüvveti aykırı telakkiler benimseyenler arasında zikredilebilir. Tarihî, siyasî ve içtimai sebeplerle İslâm dünyasında dinî hayatın zayıfladığı ve çeşitli alanlarda gerilemenin başgösterip ileri boyutlara ulaştığı XIX. yüzyıldan itibaren hatm-i nübüvvet inancına aykırı görüşler Bâbilîlik, Bahâilîlik ve Kâdiyânîlik tarafından yeniden canlandırılmaya çalışılmıştır. İsnââşeriyye'nin kollarından Şeyhiyye'den koparak ortaya çıktığı kabul edilen Bâbilîliğin kurucusu Mirza Ali Muhammed (ö. 1850) önce bâb (Mehdî'ye açılan kapı), ardından mehdî, daha sonra da kendisinin Hz. Muhammed'in nübüvvetini sona erdiren ve İslâm'ı nesheden yeni bir peygamber olduğunu iddia etmiştir. Mirza Ali Muhammed'in öldürülmesinden sonra Mirza Hüseyin Ali (ö. 1892), kendisinin babın önceden haber verdiği "Allah'ın ortaya çıkacağı zat" olduğunu söyleyerek Bahâilîliği kurmuştur. Bahâilîliğe göre Hz. Peygamber resullerin değil nebîlerin sonuncusu olduğundan Allah ondan sonra yeni resuller gönderebilir. Bahâullah da geleceği vaad edilen resuldür. Onun gelişiyse din tamamlanmıştır (Dîa, IV, 467).

XIX. yüzyılın sonlarına doğru Hindistan'da ortaya çıkan Kâdiyânîliğin kuru-

cusu Mirza Gulâm Ahmed de benzer şekilde müceddidlikle başlayan iddialarını mesihlik ve mehdîlikle devam ettirmiş, sonunda kendisinin yeni bir şeriat getirilmeyen bir peygamber olduğunu ileri sürerek gerçek maksadını ortaya koymuştur. Mirza Gulâm da Bâbilîlik ile Bahâilîliğin delillerini kullanmış ve Kur'an'da Hz. Muhammed'in nebîlerin sonuncusu değil "nebîlerin süsü" olduğunun belirtildiğini iddia etmiştir (M. Ferîd Vecdî, s. 332; Fığlalı, Kâdiyânîlik, s. 142-167).

Bâbilîlik, Bahâilîlik ve Kâdiyânîliğin ortaya çıkışından sonra özellikle Hint alt kıtasında eleştiri ve red niteliğinde birçok eser kaleme alınmış, toplantılar yapılmış ve hatm-i nübüvveti karşı olan görüşlerle mücadele etmek için çeşitli müesseseler kurulmuştur (bk. Literatür).

BİBLİYOGRAFYA :

M. F. Abdülbâkî, *el-Mu'cem*, "nb'e", "rsl" md.leri; *Müşned*, II, 412, 436; III, 266; Buhârî, "Menâkıb", 18; Müslim, "Mesâcid", 5, "İmân", 327, "Fezâ'il", 20-23, 125; Tirmizî, "Edeb", 67; Taberî, *Câmî'u'l-beyân*, XXII, 16; Hakim et-Tirmizî, *Hatmü'l-evliyâ* (nşr. Osman İsmâil Yahyâ), Beyrut 1965, s. 161-169, 336-342, 367-374, 421-422; Küleynî, *el-Uşûl mine'l-Kâfi*, I, 176-177; Mâtürîdî, *Tevhîd*, s. 190-191; a.mlf., *Te'vîlât*, Hacı Selim Ağa Ktp., nr. 40, vr. 586b; Halimî, *el-Minhâc*, II, 82-85; Bağdâdî, *Uşûlü'd-dîn*, s. 162-163; a.mlf., *el-Farâc* (Abdülhamîd), s. 342-343; İbn Ebû'l-İz, *Şerhu'l-'Akâidetü'l-Tahaviyye* (nşr. Abdullah b. Muhsin et-Türkî - Şuayb el-Arnaûti), Beyrut 1408/1987, I, 156-157; İbn Teymiyye, *Mecmû'u fetâvâ*, II, 220-225; XI, 223-224; İbn Kesir, *Tefsîrül-Kur'ân*, Beyrut 1969, III, 494; Teftâzânî, *Şerhu'l-Makâsîd*, V, 45; Süyûtî, *er-Riyâzü'l-enîka fi şerhi esmâ'i hayri'l-halîka* (nşr. Muhammed es-Saîd b. Besyûnî Zağlûl), Beyrut 1405/1985, s. 149-150, 208; Seffârîni, *Levâmi'u'l-envârî'l-behiyye*, Beyrut, ts. (el-Mektebetü'l-İslâmî), II, 277; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, XXII, 32-41; M. Reşîd Rızâ, *Târîhu'l-üstâz*, Kahire 1931, I, 931-932; a.mlf., *el-Vahyü'l-Muhammedî*, Kahire 1380/1960, s. 171-172; Muhammed Abduh, *Risâletü'l-Tevhîd* (nşr. M. Reşîd Rızâ), Kahire 1379/1960, s. 167, 170-171; Elmalılı, *Hak Dini*, V, 3906; Muhsin Abdülhamîd, *Hakikatü'l-Bâbiyye ve'l-Bahâ'iyye*, Beyrut 1405/1985, s. 98-105; Ethem Rûhî Fığlalı, *Kâdiyânîlik (Ahmediyye Mezhebi)*, İzmir 1986, tür.yer.; a.mlf., *Bâbilîlik ve Bahâilîlik*, Ankara 1994, s. 33; a.mlf., "Bahâilîlik", *Dîa*, IV, 467; Mevdûdî, *Tefhimü'l-Kur'an* (trc. Muhammed Han Kayanî v.dğr.), İstanbul 1987, IV, 420-426; Süheyr Muhammed Ali el-Feyl, *el-Bâbiyye ve'l-Bahâ'iyye ve mevâkıf-ül-İslâm minhâ*, Kahire 1412/1991, s. 28-33, 92-100; Ebû Bekir Câbir el-Cezâirî, *Akide-tü'l-mû'min*, Kahire, ts. (Dârü'l-Kütübî's-selefiyye), s. 248; Müctebâ Müsevî el-Lârî, *Uşûl-ül-'akâ'id fi'l-İslâm* (trc. Muhammed Abdülmün'im el-Hâkânî), Kırım 1404, II, 200-201; Nâsir Mekârim eş-Şirâzî, *Ma'rifetü'n-nübüvve* (trc. Ca'fer Sâdik el-Halîlî), Beyrut 1413, s. 85-91; Yusuf Şevki Yavuz, "İmamiyye'nin Uşûl'd-dîn'e ilişkin Görüşlerinin Değerlendirilmesi", *Mil-*

letlerarası Tarih ve Günümüzde Şiilik Sempozyumu, İstanbul 1993, s. 670-677; Hemâyûn Himmeti, *el-Bâbiyyân ve'l-Bahâ'iyyân*, Beyrut 1413/1993, s. 68-73; M. Ferîd Vecdî, *Min Me'âlimi'l-İslâm*, Kahire 1414/1994, s. 332; Mustafa Sinanoğlu, *Kitâb-ı Mukaddes ve Kur'an-ı Kerim'de Nübüvvet* (doktora tezi, 1995, MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü), s. 382-383; Ali Yardım, *Peygamberimiz'in Şemâilî*, İstanbul 1997, s. 7, 71-86, 141-142; Gedaliahu G. Stroumsa, "Seal of the Prophets the Nature of a Manichaeic Metaphor", *Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, VII, Jerusalem 1986, s. 61-74; Yohanan Friedmann, "Finality of Prophethood in Sunni Islam", a.e., VII (1986), s. 177-215.

METİN YURDAGÜZ

Literatür. Kur'an-ı Kerim'de peygamberlik müessesesinin Hz. Muhammed ile son bulunduğunu açıkça ifade eden tek âyet bulunmaktadır (el-Ahzâb 33/40). Hatm-i nübüvvet dolaylı olarak işaret eden âyetlerin sayısı ise yorum farklarına göre kırk ile yüz arasında değişmektedir (Nûr Muhammed Gircâkî, s. 1-27; Muhammed Şefî, s. 34-200). Müfessirler, başta Ahzâb sûresindeki âyet olmak üzere ilgili âyetleri tefsir ederken Hz. Muhammed'in son vahyi tebliğ ettiğini, kendisinden sonra yeni bir vahyin gelişinin bahis konusu olmadığını ispatlamaya çalışmışlardır.

Hatm-i nübüvvet hadis literatüründe genişçe yer almıştır. Bazı rivayetlerde Resûlullah kendisinin "hâtemü'n-nebiyyîn" olduğunu veya nübüvvetin kendisiyle son bulunduğunu "hatm" fiilini kullanarak ifade etmiştir. Hadis kaynaklarının bir kısmı, Hz. Peygamber'in bu vasfıyla ilgili hadisleri "Hâtemü'n-nebiyyîn" başlığı altında toplamışlardır (bk. *Müşned*, I, 296; II, 398, 412, 436; III, 79, 248, 361; IV, 81, 84, 127, 128; V, 278; Buhârî, "Menâkıb", 18, "Tefsîr", 17/5; Müslim, "İmân", 327, "Mesâcid", 5, "Fezâ'il", 22-23; Tirmizî, "Siyer", 5, "Fiten", 43, "Kıyâme", 10, "Menâkıb", 8; Ebû Dâvûd, "Fiten", 1; İbn Mâce, "İkâme", 25; Dârimî, "Muqaddime", 8). Bir kısım rivayetlerde de Resûl-i Ekrem'in "âkıb" ve "hâşir" gibi isimleri zikredilerek peygamberliğin onunla sona erdiği belirtilmiştir (meselâ bk. *Müşned*, IV, 80; VI, 25; *el-Muvaftâ*, "Esmâ'ü'n-nebî", 1; Buhârî, "Menâkıb", 17, "Tefsîr", 61/1; Müslim, "Fezâ'il", 124; Tirmizî, "Edeb", 67; Dârimî, "Rikâk", 59; Hâkim, II, 604; bu konuda ayrıca bk. İbn Sa'd, I, 104, 424; Şâmfî, I, 494-498, 558-559).

Resûlullah'ın çeşitli vesilelerle kendisinin son peygamber olduğunu vurguladığı hadisler en geniş grubu oluşturmaktadır. Bunların büyük bir kısmında Hz.

Peygamber, "Benden sonra peygamber gelmeyecektir" ve "Peygamberlik benimle bitmiştir" gibi açık ifadeler kullanmış, bir kısmında ise nübüvvet binasının eksik kalan tek tuğlasının kendisiyle tamamlandığını söyleyerek temsili izah yöntemini kullanmıştır (meselâ bk. *Müşned*, I, 170, 177, 179, 180, 182, 184, 219; II, 172, 212, 297, 312, 320; III, 32, 267, 338; IV, 154, 353; V, 137, 278, 404, 454; VI, 129, 369, 381, 438; Buhârî, "Enbiyâ", 50, "Fezâ'ilü aşhâbi'n-nebî", 9, "Meğâzî", 78, "Edeb", 109, "Ta'bîrü'r-rü'yâ", 5; Müslim, "Şalât", 207, 208, "Mesâcid", 3, "Hac", 507, "İmâre", 44, "Fezâ'il", 20, 21, 23, "Fezâ'ilü's-şahâbe", 30-32; *el-Muvatta'*, "Rü'yâ", 2, 3; Tirmizî, "Siyer", 5, "Fiten", 43, "Rü'yâ", 2, "Menâkib", 17, 20; Ebû Dâvûd, "Şalât", 148, "Fiten", 1, "Edeb", 88; İbn Mâce, "Mu'addime", 11, "Cenâ'iz", 27, "Cihâd", 42, "Rü'yâ", 1, "Fiten", 33; Nesâî, "Mesâcid", 7, "Ta'ibîk", 8, 62; Dârimî, "Mu'addime", 39, "Şalât", 77, "Rü'yâ", 3). Hatm-i nübüvvet konusunda yazılan bazı kitaplar ilgili hadisleri bir araya getirmişlerdir (meselâ bk. İbn Kesîr, VI, 422-426; Ahmed Rızâ Han, s. 23-42; Muhammed Şefî, s. 201-296; Mevdûdî, *Kâdiyânî Mes'ele*, s. 338-345).

Hatm-i nübüvvet meselesi ilk dönemlerden itibaren kelâm kitaplarının nübüvvet bahislerinde ele alınmış ve nübüvvetin sona ermediği görüşünü benimseyen aşırı Şii gruplarından Beyânîyye ve Hattâbiyye ile bâtinî telakkiler ve İsmâîliyye'nin görüşleri nakledilerek cevaplar verilmiştir (yk. bk.). Ancak konuyla ilgili lehte ve aleyhte müstakil bir eserin varlığına rastlanmamaktadır.

XIX. yüzyılda Bâbîliğin, ardından Bahâîliğin ortaya çıkmasıyla hatm-i nübüvvet meselesi yeniden gündeme gelmiştir. Nübüvvetin Hz. Muhammed ile sona erdiğini, risâletin ise devam ettiğini ileri süren bu mezhep mensupları hatm-i nübüvvet konusunu genel eserleri içerisinde ele almış, ayrıca müstakil telifler meydana getirmemişlerdir. Bâbî ve Bahâî literatürü arasında yer alıp nübüvvet ve hatm-i nübüvvet konusunu dolaylı olarak işleyen ve bir kısmı Türkçe'ye de çevrilen eserlerin başlıcaları şunlardır: Bahâullah, *el-Akdes* (Bombay 1308/1890; Sayda 1389/1969 [Abdürrezzâk el-Hüseynî'nin *el-Bâbiyyûn ve'l-Bahâ'îyyûn fî hâzîrihim ve mâzîhim* adlı eseri içinde], s. 150-172); a.mlf., *el-İkân* ([trc. M. Hüseyin Bîçâre], Kahire 1343; İngilizce trc. Shoghi Effendi, *The Book of Certitude*, Wilmette 1931, 1950); a.mlf., *Tablets of Baha'ullah Re-*

vealed After the Kitab-ı Akdes ([trc. Habib Taherzadeh], Haifa 1978; Türkçe trc. Mecdi İnan, *Hiz. Bahaullah'ın Levheleri*, İstanbul 1974, 1994); a.mlf., *Epistle to the Son of the Wolf* (Wilmette 1953; Türkçe trc. Mecdi İnan, *Kurdunoğlu*, İstanbul 1976); Shoghi Effendi, *Gleanings from the Writings of Bahâ'ullâh* (New York 1935; Türkçe trc. Mecdi İnan, *Bahaullah'ın Sesi*, İstanbul 1974, 1987); Şevki Efendi, *Bahai Dininin I. Yüz Yılı* (İstanbul 1995, s. 157-168); Adib Taherzadeh, *Hiz. Bahaullah'ın Zuhuru-Bağdat 1853-1863* (Türkçe trc. Süreyya Güler, İstanbul 1995); Abdûlbahâ, *Mufavazat-Soru ve Cevaplar* (Türkçe trc. Mecdi İnan, baskı yeri ve tarihi yok).

Bâbîlik ve Bahâîliğin ortaya çıkmasıyla konuya ilgi duyan araştırmacılar bu iki mezhep üzerine incelemeler yapmış, bunların İslâmîyet'le olan münasebetlerini ve bu arada hatm-i nübüvveti dair görüşlerini ortaya koyarak yer yer eleştirip cevaplandıran eserler yazmışlardır. Bu tür eserlerin başlıcaları şunlardır: Abdürrezzâk el-Hüseynî, *el-Bâbiyyûn ve'l-Bahâ'îyyûn fî hâzîrihim ve mâzîhim* (Sayda 1389/1969); Âmine Muhammed Nusayr, *Eqvâ' ve haqâ'ik 'ale'l-Bâbiyye, el-Bahâ'îyye, el-Kâdiyânîyye* (Beyrut-Kahire 1984); Muhsin Abdülhamîd, *Haqikatü'l-Bâbiyye ve'l-Bahâ'îyye* (Beyrut-Dimaşk 1985; Türkçe trc. M. Saim Yeprem – Hasan Güleç, *İslâm'a Yönelen Yıkıcı Hareketler-Bâbîlik ve Bahâîliğin İçyüzü*, Ankara 1984); William S. Hatcher – J. Douglas Martin, *The Bahâ'î Faith-The Emerging Global Religion* (San Francisco 1989); Süheyr Muhammed Ali el-Feyl, *el-Bâbiyye ve'l-Bahâ'îyye ve mevki'ü'l-İslâm minhâ* (Kahire 1412/1991); Hümâyûn Himmetî, *el-Bâbiyyûn ve'l-Bahâ'îyyûn* (Beyrut 1993); Ahmed Velîd Sirâceddin, *el-Bahâ'îyye ve'n-nizâmü'l-âlemiyyü'l-cedîd* (I-II, Dimaşk 1994); Ethem Ruhi Fığlali, *Bâbîlik ve Bahâîlik* (Ankara 1994).

Hatm-i nübüvvet konusu XIX. yüzyılın sonlarından itibaren en fazla Hint alt kıtasında tartışılmış ve en geniş literatür bu bölgede ortaya çıkmıştır. Mirza Gulâm Ahmed Kâdiyânî'nin nübüvvet iddiasına doğru gittiğinin anlaşılmasıyla aleyhinde eserler kaleme alınmaya başlanmış, üstü kapalı bir şekilde de olsa nübüvvetini ilân ettikten sonra ise aleyhteki neşriyat çoğalmıştır. Mirza Gulâm Ahmed'in hatm-i nübüvvet inancını benimsemişliğini açıkça ortaya koyan müstakil bir eseri yoktur. Ancak bir kısmı kendi ko-

nuşmalarından oluşan *Berâhîn-i Ahmediyye* (I-IV, Amritsar 1880-1884; V, Kâdiyân 1905), *Tavzîh-i Merâm* (Kâdiyân 1891), *el-Huṭbetü'l-ilhâmîyye* (Kâdiyân 1319/1901), *Tuḥfetü'n-nedve* (Kâdiyân 1902) ve *Haqikatü'l-vahy* (Kâdiyân 1907, 1934) adlı kitaplarında nübüvvetin bir şekilde devam ettiğini söylediği görülmekte, kendisinin nübüvvet iddia ve ilânlarına sıkça rastlanmaktadır.

Mirza Gulâm Ahmed'in ölümüyle Kâdiyânîler'in hatm-i nübüvvet konusuna itirazları iyice ortaya çıkmış ve sadece bu meseleyi ele alan eserler telif edilmiştir. Mezhebin, ikinci halife Mirza Mahmûd Ahmed döneminde ikiye ayrılmasından sonra Lahor Kâdiyânîleri, Rabve grubunun aksine hatm-i nübüvvet inancını benimsemiş, Mirza Gulâm Ahmed'in nebî değil âlim ve mehdî olduğunu ilân etmiştir. Bunların kaleme aldığı "Hatm-i Nübüvvet" başlıklı eserlerde konu daha çok bu çerçevede işlenmiştir. Her iki grup tarafından yazılan kitap ve makalelerin başlıcaları şunlardır: Mevlevî Ömer Dîn, *Ḥatm-i Nübüvvet ki Haqîkat* (Urduca, Delhi 1914); Ahter Hüseyin Geylânî, *Hâtemü'n-nebiyyîn ki Haqîkat* (Urduca, Lahor 1940); Mirza Beşîrüddin Ahmed, *Ḥatm-i Nübüvvet ki Haqîkat* (Urduca, Haydarâbâd-Sind 1953) ve *Truth About Khatm-e-Nubuwa't* (trc. Nafisur Rahman A. G. Soofi, Qadian 1967); Gulâm Ahmed Gôpal, *Ḥatm-i Nübüvvet meyn Zillî Şubût* (Urduca, Lahor 1953); Muhammad Ali (Lâhûrî grup), *The Finality of Prophethood* ([Urduca'dan trc. S. M. Tufail], Woking UK 1956); Şeyh Mübarek Ahmed, *Ḥatm-i Nübüvvet ki Haqîkat* (Urduca, Rabve 1962); Ebû'l-Atâ Calenderî, *el-Kavlü'l-mübîn fî tefsiri ḥatemi'n-nebiyyîn* (Urduca, Rabve 1962); A. R. Dard, *Meaning of Khatamun-Nabiyyîn* (Qadian 1965); Ebû Zaffar (Lâhûrî grup), *The True Significance of the Finality of Prophethood* ([trc. Mirza Masum Beg], Suva 1974); Muhammad Zafrulla Khan, *Muhammad-seal of the Prophets* (London 1980; Muhammed Hamîdullah onun bu kitabını eleştirip yetersizliğini ortaya koymuştur [bk. *Muslim World Book Review*, I/3 [1981], s. 14-16]; Kadî Muhammed Neẓîr, *Büzürgân-ı Ümmet key Nezdik Ḥatm-i Nübüvvet ki Haqîkat aor Mevlevî Lâl Hüseyin ki Tenkid ka Cevâb* (Urduca, Rabve, ts.); *Ḥatm-i Nübüvvet aor Bâni-i Silsile-i Ahmediyye 'Aleyhisselâm* (Urduca, Rabve, ts.); *Ḥatm-i Nübüvvet aor Büzürgân-ı Ümmet* (Urduca, Kalkûta, ts.);

Maḳām-ı Ḥatm-i Nübüvvet (Urduca, Rabve, ts.); Abdur Rahim Nayyar – E. E. Calverley, “Mohammed-Seal of the Prophets?” (*MW*, XXVI/1 [1936], s. 79-82); M. Ahmad Bacha, “Prophethood in Islam” (*The Islamic Review*, XLVI [September 1958], s. 5-36); “Âyetü ‘Hâtemü’n-nebiyyîn’ aor Cemâ’at-i Ahmediyye ka Meslek” (*el-Fazl*, Urduca, Rabve, 21 Mart 1928 tarihli nüsha). Bu gazete Kâdiyânîler’in sesi olmuş ve burada hatm-i nübüvvet konusuyla ilgili önemli miktarda yazı neşredilmiştir.

Kâdiyânîler’in peygamberliğin sona ermediği yolundaki beyanat ve neşriyatı üzerine Hint alt kıtasındaki âlimler harekete geçmiş ve onların iddialarını çürütme yoluna gitmişlerdir. 1857 bağımsızlık savaşı sonrasında teşekkül eden Sün-nî düşünce ekollerinden hemen hepsi hatm-i nübüvveti savunmayı önemli bir görev kabul etmiştir. Meselâ ehl-i hadîs ekolünün önde gelen temsilcilerinden Senâullah Amritsarî bu konuda pek çok eser telif etmekle kalmamış (Nevşehrevî, s. 87; Abdülmübîn Nedvî, *Senâ’ullâh Amritsarî*, s. 58-60), Mirza Gulâm Ahmed ve arkadaşlarıyla münazaralar yapmıştır (Yezdânî, tür.yer.). Diyûbend ekolü âlimlerinin hatm-i nübüvvet konusundaki çalışmaları diğer ekollere göre hem daha ilmi hem daha fazladır (Ludhyânevî, IV/2-3, s. 665-717). Ayrıca bu ekol mensupları, hatm-i nübüvvet konusundaki yanlış propagandaları tesirsiz hale getirmek için Pakistan’ın ayrılmasından önce “Meclis-i Ahrâr-ı İslâm” adlı bir kuruluşla karşı mücadele başlatmışlar, daha sonra da sırf bu faaliyetler için Mûltan’da “Meclis-i Tahaffuz-ı Hatm-i Nübüvvet” adıyla bir müessese teşkil etmişlerdir. Her iki kuruluş sözlü mücadele ve tebliğin yanı sıra hatm-i nübüvvet konusunda sayısız yüzlerle ifade edilen eserler yayımlamış, çeşitli millî ve milletlerarası toplantılar tertip etmişlerdir. Sonraları “Âlemî Meclis-i Tahaffuz-ı Hatm-i Nübüvvet” adını alan bu kuruluşun, günümüzde Pakistan ve Hindistan’daki yüzlerce şubesine ilâveten dünyanın önemli merkezlerinde de şubeleri bulunmaktadır.

Birîlvî (Ehl-i sünnet ve’l-cemâât) ekolünün de hatm-i nübüvvet hareketinde önemli bir yeri vardır. Başta ekolün kurucusu Ahmed Rızâ Han olmak üzere bu ekole bağlı âlimler konuyla ilgili eserler yazmış ve Kâdiyânîler aleyhindeki mücadelelere katılmışlardır. Ekolün önde gelen isimlerinden Muhammed Ahmed Kâdirî, Pakistan’da 1953 yılında başlatılan hatm-i nübüvvet hareketinde heyet baş-

kanı olarak seçilmiş ve bu sebeple bir süre hapse atılmıştır (Fârûkî, s. 315-335). Bu hareketten dolayı toplumun emniyetini ihlâl ettikleri gerekçesiyle Mevdûdî ölüm cezasına çarptırılırken diğer bazı âlimler ağır hapis cezalarıyla cezalandırılmıştır. Cemâat-ı İslâmî’nin lideri sıfatıyla harekette aktif görev alan Mevdûdî’nin konuyla ilgili birçok önemli eseri bulunmaktadır.

Hint alt kıtasında hatm-i nübüvvet konusunda yapılan çalışmaları muhtevaları açısından şu gruplar altında incelemek mümkündür. A) Sadece Hatm-i Nübüvvet Konusunu İşleyen Eserler. 1. Muhammed Şefî, *Hediyetü’l-mehdiyyîn fi âyeti ‘hâtemü’n-nebiyyîn’* (Diyûbend 1342/1924; Mûltan 1972). İlmî üslûpla kaleme alınan eser, Arap ülkelerine yönelik olarak başlatılan Kâdiyânî propagandasını tesirsiz kılmak amacıyla hazırlanmıştır. 2. a.mlf., *Ḥatm-i Nübüvvet* (Diyûbend 1925, 1937; Karaçi 1955, 1965, 1987, 1991). Bu konuda Urduca yazılan ilk eserlerdendir. Kitabın birinci bölümünde hatm-i nübüvvetle ilgili kabul edilen 100 kadar âyetin açıklaması yapılmış, ikinci bölümde konu 210 hadise dayalı olarak ele alınmış, üçüncü bölümde sahâbe kavilleri, mezheplerin görüşleri ve diğer naklî ve akfî deliller değerlendirilmiştir. Kitabın sonunda yer alan *Mesîh-i Mev’ûd ki Pehçân* adlı birinci risâlede (ayrı basım: Karaçi 1975) geleceği müjdelenen mesîhin işaret ve âlemleri anlatılırken *Da’âvî-yi Mirzâ* adlı ikinci risâle Kâdiyânîliğin kurucusu Mirza Gulâm Ahmed’in kişiliğine ve iddialarına ayrılmıştır. 3. Gulâm Mürşid, *Ḥatm-i Nübüvvet* (Urduca, baskı yeri yok, 1935). 4. Refîk Han, *Nübüvvet ma’a Ek Hezâr Rupîyye İn’âmât* (baskı yeri yok, 1950). Müellif, Urduca yazdığı bu kitaptaki bilgilerin aksini ortaya koyana 1000 rupi ödül vereceğini bildirerek ilginç bir usul başlatmıştır. 5. Ebû’s-Şeffî Muhammed Refîk Han Muhçir, *Ḥatm-i Nübüvvet* (Urduca, Karaçi 1950). 6. Muhammed Gondalvî, *Ḥatm-i Nübüvvet* (Urduca, Gucranvâlâ 1955). 7. Abdüssettâr Niyâzî, *Takrîr der Ḥatm-i Nübüvvet* (Urduca, baskı yeri yok, 1957). 8. Muhammed İkbâl Lûdhi Calenderî, *‘Akide-i Ḥatm-i Nübüvvet* (Sahival 1967). Urduca olan bu hacimli eserde müellif, hatm-i nübüvvet meselesi yanında konunun milletlerarası boyuttaki siyasi akislerini incelemiştir. 9. Muhammed İshak Sıddîkî, *Mes’ele-i Ḥatm-i Nübüvvet* (Urduca, Karaçi 1970, 1975) ve *Ḥatm-i Nübüvvet ‘İlm u ‘Akl ki Rôşnî meyn* (Urduca, Karaçi 1974).

10. Syed Saeed Akhtar Rizvi, *Muhammad is the Last Prophet* (Dar-es-Salam 1971). 11. Ahmed Rızâ Han, *Cezâ’ullâhi ‘aduvve bi-ibâ’ihî ḥatmî’n-nübüvve* (Lahor 1974, 1988). Urduca telif edilmiş olan bu önemli çalışmanın sonuna hatm-i nübüvveti reddedenlerin durumuyla ilgili fetvalarla aynı müellifin *es-Sû’ü’l-‘ikâb ‘ale’l-mesîhi’l-kezzâb* adlı yine Urduca olan bir risâlesi eklenmiştir. 12. Syed Anwer Ali, *The Seal of Prophethood* (Karachi 1975). 13. Ebû’l-A’lâ el-Mevdûdî, *Finality of Prophethood* (Lahore 1975) ve *Ḥatm-i Nübüvvet* (Urduca, 7. baskı Lahor 1991). 14. M. M. H. B. Sahib, *The Prophet of Islam as the First and the Last Prophet* (Islamabad 1976). 15. Muhammed İdrîs Kandehevî, *Miskûl’l-ḥitâm fi ḥatmî’n-nübüvveti ‘alâ seyyidi’l-enâm-Ḥatm-i Nübüvvet* (Urduca, Lahor 1977; Diyûbend 1986). 16. Enver Şâh Keşmîrî, *Hâtemü’n-nebiyyîn* (Mûltan 1398). Hatm-i nübüvvet konusundaki önemli çalışmalardan biri kabul edilen bu Farsça eser, Muhammed Yûsuf Ludhyânevî tarafından Urduca’ya tercüme edilerek aslıyla birlikte yayımlanmıştır. 17. Reyhâne Firdevs, *Mes’ele-i Ḥatm-i Nübüvvet ka ek Tekâbüli Mû’tâlâ’a* (Karaçi 1979). Urduca yazılan eserde Yahudiliğin, Hristiyanlığın ve İslâm dininin hatm-i nübüvvet anlayışı mukayeseli olarak incelenmiştir. 18. Muhammed Eyyûb Dihlevî, *Ḥatmü’n-nübüvve* (Urduca, Karaçi 1980). 19. Murtazâ Mutahharî, *Ḥatm-i Nübüvvet* (Urduca, Pakistan 1404). 20. Hıfzurrahmân Siyûharvî, *Felsefe-i Ḥatm-i Nübüvvet* (Urduca, Diyûbend 1986). 21. Serfirâz Han Saffder, *Ḥatm-i Nübüvvet Kur’ân u Sünnet ki Rôşnî meyn* (Urduca, Gucranvâlâ 1407). 22. Ziyâurrahman Fârûkî, *‘Akide-i Ḥatm-i Nübüvvet aor İslâm* (Urduca, Faysalâbâd 1987). 23. Misbâhuddin, *Hâtemü’n-nebiyyîn* (Ravalpindi 1988). Urduca hacimli bir eser olup konunun bütün yönleri sade bir dille ele alınmıştır. 24. Muhammed Yûsuf Ludhyânevî, *‘Akide-i Ḥatm-i Nübüvvet* (Mûltan 1989; İngilizce trc. K. M. Salim, *Islamic Belief of Finality of Prophethood-According to the Quran, the Sunnah and Consensus of Ummah*, Mûltan 1990). 25. Ebû’l-Kelâm Âzâd, *Meyra ‘Akide* (Urduca, Lahor 1995). 26. Sâdık Ali Zâhid, *‘Akide-i Ḥatm-i Nübüvvet aor Fitne-i Kâdiyânîyet* (Urduca, Mûltan 1996). 27. Pîr Kerem Şâh Ezherî, *Fitne-i İnkâr-ı Ḥatm-i Nübüvvet* (Lahor, ts.). Urduca telif edilen bu kitap, 2-3 Nisan 1984 tarihinde düzenlenen “All Pakistan Azameti Tâcdâr-ı Hatm-i Nü-

büvvet Konferans" vesilesiyle hazırlanmış olup konuyu muhtasar bir şekilde ortaya koymaktadır. 28. Ömer Achrevî, *Mikyâsü'n-nübüvve* (I-II, Lahor, ts.). Hatm-i nübüvvet konusu Urduca telif edilen bu eserin II. cildinde geniş biçimde ele alınmıştır. 29. Muhammed Enver Kelîm, *Hâtemü'n-nebiyyîn ki Fayşala Kün Teşrih* (Urduca, Lailpûr, ts.).

B) Hatm-i Nübüvvetle Birlikte Mirza Gulâm Ahmed'in Görüşlerini ve Kâdiyâniliği Ele Alan Eserler. 1. Muhammed Ali Mongrîrî, *Hâtemü'n-nebiyyîn Ya'nî Kelâm-ı İlâhî meyn Hatm-i Nübüvvet ki Şehâdet* (Urduca, Mongiye 1921). 2. Alemüddin, *Hakikat-ı Mirzâ'iyet ma'a Hatm-i Nübüvvet be Cevâbı İcrâ-i Nübüvvet* (Urduca, Ravalpindi 1343/1925). 3. Muhammed İkbâl, *Islam and Ahmadiism* (Lahore 1934, 1976, 1980). Büyük ilgi toplayan bu eserde hatm-i nübüvvet konusu ve Mirza Gulâm Ahmed'in peygamberlik iddiası ele alınıp tartışılmış, eser daha sonra Mîr Hüseynüddin tarafından *Hatm-i Nübüvvet aor Kâdiyâniyet* adıyla Urduca'ya tercüme edilmiştir (Haydarâbâd-Dekken, ts.). 4. Muhammed Nâfî, *Mes'ele-i Hatm-i Nübüvvet aor Selef-i Şâlihîn* (Ceng 1952). Kâdiyânîler'in yayın organı olarak Rabve'de çıkan *el-Fazl* gazetesinin "Hâtemü'n-nebiyyîn" özel sayısında yer alan iddiaları red için yazılmış Urduca bir eserdir. 5. Muhammed Beşirullah Müzâhirî, *Do Nebî Ya'nî Nebiyyü Şâdik aor Nebiyyü Kâzib* (baskı yeri yok, 1957). 6. Çödrî Muhammed Serfirâz Han, *Âftâb-ı Nübüvvet der Reddi Mirzâ'iyet* (Urduca, Cidde 1959). 7. Hâlid Mahmûd, *'Aqide-tü'l-ümme fi ma'nâ hatm-i'n-nübüvve* (Lahor 1965). 8. Çödrî Efdal-i Hak, *Tekmil-i Dîn aor Hatm-i Nübüvvet* (Mültan 1968). Urduca olan eser Kâdiyânîler'in, "Peygamberlik kapısının kapanmış olması Allah'ın rahmet kapılarının da kapanması mânasına gelmez mi?" şeklindeki sorularına cevap olarak yazılmıştır. 9. Abdülhamid Siddikî, *Prophethood in Islam* (Lahore 1968). 10. Rao Şemsîr Ali Han, *'Aqide-i Hatm-i Nübüvvet* (Urduca, London 1972). 11. Gulâm Ahmed Pervîz, *Hatm-i Nübüvvet aor Tahrik-i Ahmediyet* (Lahor 1975). Ülkesinde "hadis inkârcısı" olarak tanınan müellif, bu Urduca eserinde konuyu tatminkâr sayılabilecek şekilde ortaya koymuştur. 12. Saîd b. Vahîd, *Hatm-i Nübüvvet ka Kur'ânî Mefhûm* (Urduca, Karaçi 1976). 13. Ebû'l-Hasan Ali Nedvî, *Islamic Concept of Prophethood* (trc. Mohiuddin Ahmad, Lucknow 1976). 14. Ebû Kelîm

Muhammed Veliyyüddin, *Hatm-i Nübüvvet aor Kâdiyânî Vesvesey* (Urduca, Haydarâbâd-Sind 1986). 15. Muhammed Osman Alverî, *'Aqide-i Hatm-i Nübüvvet aor Fitne-i Kâdiyâniyet* (Urduca, Karaçi 1988). 16. Ali Ekber Kâdirî - Muhammed İlyâs A'zamî, *'Aqide-i Hatm-i Nübüvvet aor Mirzâ Gulâm Ahmed Kâdiyânî* (Urduca, Lahor 1988). 17. Muhammed Şevket Ali, *Mes'ele-i Hatm-i Nübüvvet Ek Hakikat* (Urduca, Pakistan 1992). 18. Muhammed Tâhir Rezzâk, *Şu'ûr-i Hatm-i Nübüvvet aor Kâdiyâniyet Şinâsî* (Mültan 1997). Halkın bilgilendirilmesi amacıyla soru-cevap şeklinde Urduca olarak hazırlanmıştır. 19. Ebû'l-Kâsım Seyf Benâresî, *Mevlevî Gulâm Ahmed Kâdiyânî key Ba'z Cevâbât Per Ek Nazar* (Benâres, ts.). Hatm-i nübüvvet konusunda Kâdiyânîler'le yapılan Urduca yazılı tartışmaları içermektedir. 20. Ziyâülbuhârî Müceddidî, *İtmâmü'l-hüccce 'an 'Aqide-i Hatm-i'n-nübüvve* (Urduca, Peşâver, ts.). 21. Gulâm Muhammed Şûh, *Hatm-i Nübüvvet* (Urduca, Lahor, ts.). 22. Lâl Hüseyin Ahter, *Hatm-i Nübüvvet aor Buzrûkân-ı Ümmet* (Çinyot, ts.). Urduca olan bu eser, Kâdiyânîler'in hatm-i nübüvvet konusunda Hz. Âişe, Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî, Şah Veliyyullah, İmâm-ı Rabbânî ve Sıddık Hasan Han gibi İslâm büyüklüklerine nisbet ettikleri rivayetlerin yanlışlığını ortaya koymak ve yadıkları şüpheleri ortadan kaldırmak amacıyla yazılmıştır. 23. Muslihuddin A'zamî, *Hatm-i Nübüvvet ki Hakikat 'Akl ü Nakl ki Kasûti per* (Benâres, ts.). Mirza Beşîrüd-din Ahmed'in *Hatm-i Nübüvvet ki Hakikat* (Haydarâbâd-Sind 1953) adlı kitabına cevap olarak Urduca yazılmıştır. 24. Seyyid Abdullah Azîmâbâdî, *el-Hilâfe fi'l-Ümme* (baskı yeri ve tarihi yok). Münşî Kâsım Ali Kâdiyânî'nin *en-Nübüvve fi'l-Ümme* adlı kitabına cevap olarak Urduca kaleme alınmıştır. 25. Muhammed Hanîf Nedvî, *Mirzâ'iyet Neey Zâviyôn sey* (Gucranvâlâ, ts.). Bölgenin önemli düşünürlerinden biri olan müellif, bu Urduca kitabın "Hatm-i Nübüvvet aor Us key Hudûd ü İtlâk" adlı bölümünde başarılı felsefî tahliller yapmakta, eserin diğer bölümleri de oldukça faydalı değerlendirmeler içermektedir. 26. Abdülkâdir Âzâd, *'Aqide-i Hatm-i Nübüvvet ki Hakikat aor Kâdiyâniyet ka Te'âruf* (Lahor, ts.).

C) Kâdiyânîlik'le İlgili Eserlerle Genel Nitelikli Çalışmalardan Hatm-i Nübüvvet Konusuna Yer Verenler ve Aynı Konuya Özel Önem Atfeden Tefsirler. 1. Ebû'l-A'lâ

el-Mevdûdî, *Towards Understanding Islâm* (trc. Khurshid Ahmad, Lahore 1960, s. 31-84). 2. a.mlf., *Kâdiyânî Mes'ele aor Us key Mezhebî, Siyâsî aor Muâşeretî Pehlû* (Lahore 1963, 1989, 1992). Önemli bilgi ve belgeleri bir araya getiren bu Urduca hacimli kitapta hatm-i nübüvvet konusuna da geniş yer verilmiştir. Eser daha sonra *Mâ hiye'l-Kâdiyâniyye* adıyla Arapça'ya (trc. Halîl Ahmed el-Hâmidî, Küveyt 1969), *The Qadiani Problem* adıyla İngilizce'ye (Lahore, ts.) ve *Kadiyanilik Nedir?* adıyla Türkçe'ye (trc. Ahsen Batur, İstanbul 1975) çevrilmiştir. 3. Abdullah Mi'mâr, *Muhammedîye Pokit Book* (Lahor 1971). Kâdiyânîlik'le ilgili pek çok konuyu ihtiva eden Urduca bir ansiklopedidir. 4. İhsan İlâhî Zahîr, *Qadianiyat-An Analytical Survey* (Lahore 1972, 1973, 1975). Hatm-i nübüvvet konusu, eserin "The Finality of Prophethood..." adını taşıyan onuncu bölümünde ele alınmıştır. Eser *el-Kâdiyâniyye* adıyla Arapça'ya (baskı yeri yok, 1967; Haleb 1387; Lahor 1975, 1983), *Mirzâ'iyet aor İslâm* adıyla Urduca'ya (Lahor 1984) ve *İslâm Dünyasında İngiliz Emperyalizmi: Kadiyanilik* adıyla Türkçe'ye (trc. Arif Aytekin, İstanbul 1985) tercüme edilmiştir. 5. Hâlid Şebbir Ahmed, *Târîh-i Muḥasebe-i Kâdiyâniyet* (Mültan 1987). 6. Muhammed Yûsuf Bennûrî v.dğr., *Mevkûfû'l-ümme'ti'l-İslâmiyye mine'l-Kâdiyâniyye* (Beyrut 1991). 7. Gulâm Ahmed Pervîz, *Mi'râc-ı İnsâniyet* (Lahor 1993, s. 439-455). 8. Muhammed İlyâs Bernî, *Kâdiyânî Mezheb ka 'İlmî Muḥasebe* (Lahor, ts.). Kitapta, müellifin 1920'li yıllarda başlayan Kâdiyânîlik aleyhtarı mücadelesi özetlendiği gibi fazla bilinmeyen Kâdiyânî neşriyatı da tanıtılmaktadır. Nübüvvet ve hatm-i nübüvvet konusu iki cilt olan eserin I. cildinde ele alınmıştır.

Bölgede hatm-i nübüvvet'e özel yer veren başlıca tefsirler de şunlardır: Pîr Kerem Şah Ezherî, *Ziyâ'ü'l-Kur'ân* (Lahor 1414/1984, IV, 66-77); Ebû'l-A'lâ el-Mevdûdî, *Tefhîmü'l-Kur'ân* (Urduca, Lahor 1991, IV, 138-169); Muhammed Ahmed, *Ders-i Kur'ân* (Urduca, Karaçi 1991); Muhammed Şeffî, *Me'ârifü'l-Kur'ân* (Urduca, Karaçi 1992-1993, VII, 158-170); a.mlf., *Aḥkâmü'l-Kur'ân* (Karaçi 1413); Emîn Ahsen Islâhî, *Tedebbür-i Kur'ân* (Urduca, Lahor 1993, VI, 243-248); Abdülhamid Suvâtî, *Me'âlimü'l-İrfân fi Dürûsü'l-Kur'ân* (Urduca, Gucranvâlâ 1993, XIV, 281-286); Muhammed Ahmed Kâdirî, *Tefsîrü'l-Hasenât* (Urduca, Lahor 1992-1994).

D) Hatm-i Nübüvveti Hz. İsa'nın Nüzûlü Bağlamında Ele Alan Eserler. 1. Enver Şah Keşmirî, *et-Taşrîh bimâ tevâtere fî nüzûlî'l-mesîh* (nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde, Haleb 1965). Eser Mirza Gulâm Ahmed'in kendisini önce mesîh, ardından nebî ilân etmesi üzerine geleceği haber verilen mesîhin vasıflarını ortaya koymak, böylece iddiaları geçersiz hale getirmek için yazılmış olup bu konudaki en ciddi eserlerden biridir. 2. Muhammed İdrîs Kandehevî, *Hayât-ı 'İsâ* (Lahor 1977). 3. Kamer Ahmed Osmânî, *'Akıde-i Hatm-i Nübüvvet aor Mesîh 'Aleyhisselâm* (Urduca, baskı yeri yok, 1994 [Matbûât-ı İlmî]). 4. Abdürreşîd, *Hatm-i Nübüvvet aor Nüzûl-ı 'İsâ 'Aleyhisselâm* (Urduca, Lahor, ts.).

E) Mahkeme Zabıtları. 1. *Report of the Court of Inquiry* (haz. Government of the Punjab, Lahore 1954). 2. *Kâdiyâni-yân key Barey meyn Vifâkı Şer'î 'Adâlet ka Fayşala* (Urduca trc. Muhammed Beşîr, İslâmâbâd 1985). Pakistan Federal Şeriat Mahkemesi'nin, Kâdiyânîliğin İslâm dışı bir azınlık dini olduğunu ortaya koyan 1984 tarihli kararının kitap haline getirilmiş şekli olup *el-Kâdiyâniyye fi'e kâfire* adıyla Arapça (trc. Muhammed Beşîr, İslâmâbâd 1992) ve *Quadrianis are not Muslims* adıyla İngilizce (Lahore 1992) olarak da yayımlanmıştır. 3. Muhammed Ekber Han v.dğr., *Mukaddime-i Mirzâ'yye Behâvelpûr-Rôdâd-ı 1926-1935* (I-III, Urduca, Lahor 1988). Kitap, bir kadının Kâdiyânîliğe girdiği için mürted olduğunu söylediği kocasından boşanma talebinde bulunması üzerine Behâvelpûr mahkemesinde 1926 yılında başlayarak on yıl kadar süren duruşmaların zabıtlarından oluşmaktadır. Bu şahsın mürted olup olmadığına karar vermeden önce bazı Ehl-i sünnet ve Kâdiyânî âlimleri mahkemede dinlenmiş, bir kısmından da raporlar alınmış ve sonunda mahkeme Kâdiyânîliğin hatm-i nübüvveti inkâr etmesi, Kâdiyânî olmayanları kâfir sayması gibi gerekçelere dayanarak Kâdiyânîliği İslâm dışı bir din olarak ilân etmiştir. Bölgenin İngiliz hâkimiyetinde olduğu yıllarda mahkemenin bu şekilde neticelenmesi Kâdiyânîliğe büyük darbe indirmiştir.

F) Dergilerin Özel Sayıları. 1. *İşâ'a-tû's-sünne* (XV/1-12, Lahor 1309). Hindistan ehl-i hadîs ekolünün on beş günde bir çıkan en eski dergisinin Kâdiyânîlik ve hatm-i nübüvveti dair özel sayısıdır. 2. *Belâğ* (Şubat 1926). Amritsar'da

yayımlanan aylık derginin "Hatm-i Nübüvvet" adlı özel sayısıdır. 3. *Rıdvân* (IV/29-32, Ağustos 1952). Lahor'da haftalık olarak yayımlanan derginin "Hatm-i Nübüvvet" özel sayısıdır. 4. *Tercümânü's-sünne* (II/2-3, Ağustos-Eylül 1972). Karaçi'de çıkan aylık derginin "Hatm-i Nübüvvet" özel sayısıdır. 5. *Â'in* (XI/26 [1973]). Lahor'da yayımlanan derginin "Kâdiyâniyet aor Pakistan" adlı özel sayısıdır. 6. *Dârü'l-ülûm* (LXXI/3-5, Haziran-Ağustos 1987). Hint alt kıtasının en köklü kurumlarından biri olan Dârülulûm-i Diyûbend tarafından çıkarılan derginin "Hatm-i Nübüvvet" adlı özel sayısı, esas olarak 29-31 Ekim 1986 tarihinde Diyûbend'de tertip edilen Milletlerarası Hatm-i Nübüvvet Konferansı'nda sunulan tebliğlerden oluşmaktadır. Bu özel sayı, Serfirâz Han Safder tarafından bazı ilâvelerle birlikte yeniden düzenlenip kitap halinde de yayımlanmıştır (Lahor 1993). 7. *el-Hilâl* (VII/8-9, Ağustos-Eylül 1988). İngiltere'nin Manchester şehrinde Urduca olarak yayımlanan dergi, "Şân-ı Hatm-i Nübüvvet" adıyla özel bir sayı neşredip Kâdiyânîler'in dördüncü halifesi Mirza Tâhir Ahmed'in *'İrfân-ı Hatm-i Nübüvvet* adlı eserine cevap vermiştir.

G) Makaleler. Hatm-i nübüvvet Hint alt kıtasında neşredilen dergilerde sürekli tartışılan konulardan biridir. Bölgede çıkan dergilerdeki ilgili makalelerin bazıları şunlardır: 1. Gulâm Ahmed Pervîz, "Hatm-i Nübüvvet" (*Mecelle-i Tulû'ı İslâm*, III/8 [Ağustos 1940], s. 9-32; XXIII/5 [Mayıs 1970], s. 65-72; XXVII/7 [Temmuz 1974], s. 10-13). 2. Shaheer Niazi, "The Finality of Prophethood" (*Islamic Literature*, XVI/11 [1970], s. 37-47). 3. Muhammed Yûsuf Ludhyânevî, "Kâdiyâniyet-Taḥrîf-i Kur'ân" (*Beyyînât*, XXIV/1 [1974], s. 23-34; XXIV/2 [1974], s. 23-34; XXIV/3 [1974], s. 19-31; XXIV/4 [1974], s. 49-61; XXIV/5 [1974], s. 31-42; XXV/5 [1974], s. 42-50; XXV/6 [1974], s. 36-42). 4. "Hayât-ı Mesîh aor Kâdiyânî" (a.e., XXXII/6 [1978], s. 38-44). 5. Saîd Sâir, "İslâm key Hilâf Ek aor Taḥrîk" (a.e., XLVIII/7 [1986], s. 45-52). Bunların dışında bölgedeki dergilerde yayımlanan diğer birtakım makaleler de vardır (bunun için bk. *İşâ'iyet Tercümânü'l-Kur'ân*, s. 262, 332-335; *İşâ'iyet Mecelle-i Tulû'ı İslâm* 1938-1990, s. 355-356, 371, 391, 437, 466, 482); Ebû'l Hasan Ali Nedvî'nin "Advent of the Last Prophet" adıyla *Journal Rabetat al-Alam al-Islami*'de (II/11 [1975], s. 26-50) yayımlanan makalesi bu grubun başka bir örneğidir.

XX. yüzyılda hatm-i nübüvvet konusundaki İslâm dünyasının Hint alt kıtası dışında kalan bölgelerinde de çalışmalar yapılmış, çeşitli kitap ve makaleler neşredilmiştir. Ayrıca konu üzerinde bazı akademik çalışmalar da meydana getirilmiştir. Osman Abdülmün'im Ays, *'Akıdetü hatm-i'n-nübüvve bi'n-nübüvveti'l-Muḥammediyye* (Kahire 1972) adlı eserinde hatm-i nübüvvet konusunu ve sahte peygamberlik müessesesini XX. yüzyıldaki gelişme ve tartışmalardan bağımsız olarak ele almıştır. Ahmed b. Sa'd b. Hamdân el-Gâmidî'nin *'Akıdetü hatm-i'n-nübüvve fi'l-İslâm* (1398/1978) ve Ahmed Mer'î Abdülhâdî el-Ömerî'nin *Haşâ'isü risâleti'l-Muḥammediyye* (1399/1979) adlarıyla Mekke Ümmülkürâ Üniversitesi'nde (Külliyetü's-Şer'ia ve'd-dirâsâtü'l-İslâmiyye), Ali b. Süleyman es-Sâlihî'nin *'Akıdetü hatm-i'n-nübüvve ve eşerühâ fi'l-ümmeti'l-İslâmiyye* (1404/1984) adıyla Riyad Câmîatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye'de (Usûluddîn kısmı'l-akide ve'l-mezâhibi'l-muâsıra) hazırladıkları yüksek lisans tezlerinde hatm-i nübüvvet meselesi işlenmiştir. Konuyu önce "Finality of Prophethood in Sunnî İslâm" adlı makalesinde (*Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, sy. VII [1986], s. 177-215) klasik kaynaklar bağlamında ele alan Yohanan Friedmann, daha sonra *Prophesy Continuous: Aspects of Ahmedî Religious Thought and Its Medieval Background* (Birkeland 1988, 1989) adlı eserinde aynı konuyu XX. yüzyıldaki tartışmaları değerlendirerek işlemiştir (s. 49-82, 147-162). Hatm-i nübüvvet meselesini Kâdiyânîlik bağlamında ele alan çalışmalardan bazıları da şunlardır: Mahmûd el-Müftî, *el-Mütenebbi'ü'l-Kâdiyânî* (İstanbul 1975, 1986); Hasan İsa Abdüzzâhir, *el-Kâdiyâniyye-neş'etühâ ve te-tavvuruhâ* (Küveyt 1980); Muhammed el-Hâfız et-Ticânî, *Reddû evhâmî'l-Kâdiyâniyye fî kavlihi te'âlâ 've hâtemü'n-nebiyyîn* (Kahire 1988); Temmâm Hassân, *"Haṭâ'ü'l-Aḥmediyye fî tefsîri kavlihi te'âlâ 've hâtemü'n-nebiyyîn"* (trc. İbrâhim Muhammed el-Asîl, *ME*, XXVII/9-10 [1963], s. 1146-1151); A. M. Mohiaddin Alwaye, "Perfection of Religion and Completion of Prophethood" (a.e., XLVI/3 [1974], s. 7-8); Abdülazîz Seyf en-Nasr, "Daḥḍu ebâṭilî'l-Kâdiyâniyye fi'n-nübüvve ve'l-vaḥy" (*Ḥavliyyetü Külliyyeti Uşûliddîn bi'l-Kâhire*, sy. 7 [1410/1990], s. 147-184).

Türkiye'de yapılan çalışmalarda hatm-i nübüvvet konusu doğrudan ele alınma-

HATM-i NÜBÜVET

yıp ya kelâm ilmindeki nübüvvetle ya da Kâdiyânîlik ile ilişkilendirilerek değerlendirilmiştir. E'them Ruhi Fiğlalı *Kâdiyânîlik- Ahmediyye Mezhebi* adlı doçentlik çalışmasında (İzmir 1986, s.142-167), Mustafa Sinanoğlu *Kitâb-ı Mukaddes ve Kur'an-ı Kerim'de Nübüvvet* (1995, s. 382-383), Salih Sabri Yavuz *İslâm Düşüncesinde Nübüvvet* (1995, s. 28-30) ve Mustafa Can Maturidi'ye Kadar Nübüvvet Karşı Çıkanlar ve Maturidi'de Nübüvvet Anlayışı (1997, s. 122-124) adlarıyla Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde yaptıkları doktora tezlerinde hatm-i nübüvvet konusuna da yer vermişlerdir.

Hatm-i nübüvvet literatürünü bir araya getiren kitap ve makaleler neşredilmiştir. Allah Vesâyâ'nın, Meclis-i Tahaffuz-i Hatm-i Nübüvvet tarafından yayımlanan *Kâdiyanîyet key Hilâf Kalemî Cihâd ki Sergüzeşt* adlı kitabıyla, Ludhyânevî'nin *er-Reşid* dergisinde yayımlanan "Dârü'lulûm aor Tahaffuz-i Hatm-i Nübüvvet" adlı makalesi bu hususta iki önemli çalışmadır (bk. bibl.). M. A. Anees ve A. N. Athar, *Guide to Sira and Hadith Literature in Western Languages* adlı eserlerinde Batı dillerinde bu konuda oluşan literatürü ayrı bir başlık altında sunmuşlardır (bk. bibl.).

BİBLİYOGRAFYA :

İbn Sa'd, *et-Tabakât*, I, 104, 424; Hâkim, *el-Müstedrek*, II, 604; İbn Kesir, *Tefsirü'l-Kur'an*, VI, 422-426; Şâmî, *Sübûlül-hüdâ*, I, 494-498, 558-559; Nûr Muhammed Gircâkî, *Hatm-i Nübüvvet ez Rû'ey Âyât-ı Kur'anî*, Şeyhopûra 1932, s. 1-27; Ahmed Rızâ Han, *Cezâ'ullâhi 'aduvve bi-ibâ'tihî hatm-i-nübüvve*, Lahor 1974, s. 23-42; Nevşehrevî, *Hindustân meyn Ehl-i Hadîs ki 'İlmî Hîdmât*, Sahival 1391, s. 87; *İşâriye Tercümânü'l-Kur'an* (haz. Hakîm Naîmüddin Zübeyrî), Karaçi 1985, s. 262, 332-335; Munawar Ahmad Anees – Alia N. Athar, *Guide to Sira and Hadith Literature in Western Languages*, London-New York 1986, s. 320-337; İkbâl Ahmed Fârûkî, *Tezkire-i 'Ulemâ-i Ehl-i Sünnet ve Cemâ'at-i Lahor*, Lahor 1987, s. 315-335; Abdülmübîn Nedvî, *Şenâ'ullâh Amrîtsarî*, Guçrânvalâ 1988, s. 58-60; a.mlf., "Şenâ'ullâh el-Amrîtsarî", *el-Ba'sû'l-İslâmî*, XXXI/4, Leknev 1406, s. 78-82; Allah Vesâyâ, *Kâdiyânîyet key Hilâf Kalemî Cihâd ki Sergüzeşt*, Mûltan 1990; *İşâriye Mecelle-i Tulû'-i İslâm 1938-1990* (haz. Hâdim Ali Cavid), Lahor 1991, s. 355-356, 371, 391, 437, 466, 482; Muhammed Şeffî, *Hatm-i Nübüvvet*, Karaçi 1991, s. 34-296; Mevdûdî, *Hatm-i Nübüvvet*, Lahor 1991, s. 14-23; a.mlf., *Kâdiyânî Mes'ele*, Lahor 1992, s. 338-345; Muhammed Hanîf Yezdânî, *Mirzâey Kâdiyân aor 'Ulemâ-i Ehl-i Hadîs*, Sahival, ts. (Mektebe-i Neziyye); Muhammed Yûsuf Ludhyânevî, "Dârü'lulûm aor Tahaffuz-i Hatm-i Nübüvvet", *er-Reşid*, IV/2-3, Lahor 1976, s. 665-717.

KHALID ZAFARULLAH DAUDI

HATM-i VELÂYET

(bk. VELÂYET).

HATMAN

Eski Türk toplulukları
ve bilhassa Lehistan ile Ukrayna
Kazakları tarafından kullanılan
bir unvan.

Kelimeye ilk defa yazılı olarak Orhun âbidelerinde rastlanır. Bilge Kağan kitâbesinde, cülûs törenine katılmak üzere kuzeyden gelen heyetin başı olarak zikredilen Taman Tarkan bazı tarihçilere göre (Giraud, s. 77) kişi adı değil iki unvandan oluşan bir terkiptir. Bunlardan birincisi "taman" veya "ataman" unvanı olup Türkçe "ata" sözüne mûbalağa eki olan "man"ın ilâvesiyle yapılmıştır. Daha sonra Moğolca'ya da geçen kelime "başbuğ" anlamında kullanılmış, Slavca'da "hatman" (hetman), Çekçe'de "hejtman" şeklini almıştır. Eski zamanlardan beri Slav milletleri arasında Türkçe kelimelerin kullanıldığı bilinmektedir. Hatman da Hazar ve Bulgar menşeli eski Türkçe'den Slav dillerine geçmiş yüzlerce kelimeden biridir. Ayrıca bu yolla Almanca'ya "gaupman" şeklinde girmiştir. Lehistan ve Litvanya'da XV. yüzyıldan 1792'ye kadar krallar tarafından tayin edilen başkumandanın unvanı olan hatman, 1648-1764 yılları arasında Dinyepr Kazakları'nda seçimle başa gelen kumandanın da unvanı idi. XVI. yüzyıldan itibaren büyük hatmanın savaşlardaki temsilcilerine "sahra hatmanı" denilmiştir.

Osmanlı kaynaklarında da geçen hatman unvanı, Ukrayna Kazakları'nın ordu-sunda kullanılmış en yüksek askerî rütbe olmuştur. İlk Ukrayna hatmanı Dmitro Vişnevetski'dir (1550-1563). Dmitro, 1550-1552 yıllarında Özi (Dinyepr) nehrin-

Hatman
HmelnitskiHatman
Doroshenko

de Mala Hortitsa adıyla anılan adada kale ve şaykalar (bir çeşit büyük kayak) yaptırmış, Ukrayna Kazakları'nı teşkilâtlandırarak Zaporog Kazakları'nı ortaya çıkarmıştır. O sırada Lehistan-Litvanya hükûmetiyle anlaşamadığından İstanbul'a gitmiş ve Osmanlı Devleti'nin himayesini istemiştir.

Ünlü Ukrayna hatmanlarından ikincisi olan Petro Konaşeviç-Sagaydaçni (1616-1622) yaptığı deniz seferleriyle Kefe Kalesi'ni zaptederek şöhet kazanmış ve Zaporog Kazakları tarafından da hatman seçilmiştir. İdaresi altındaki Kazaklar'dan 40.000 kişilik disiplinli bir ordu kuran Petro, 1618 yılında Moskova'ya bir akın yaparak Lehistan'ı desteklemiştir. Daha sonra hücumlarını Tatarlar'a, Türkler'e ve genellikle müslümanlara yöneltmiş, 1621'de Osmanlılar'la yapılan savaşta Lehistan'ı desteklemiş ve Hotin Kalesi'ni savunmuş, ertesi yıl da ölmüştür.

Ukrayna tarihinin en ünlü hatmanı Boğdan Hmelnitski'dir (1648-1657). Aynı zamanda millî bir kahraman olan Hmelnitski, 1648'de Zaporog Kazakları tarafından hatman seçildikten sonra bütün Ukraynalılar'ı Ruslar'a ve Lehler'e karşı millî mücadeleyle sevk etmiş, 1650'de Osmanlı Devleti'nin himayesine girmiştir. Ukrayna-Kazak Devleti'ni kuran Hmelnitski 1657 yılında ölmüştür.

Hatman Brokovski'nin (1663-1668) ölümünden sonra bütün Zaporog Kazakları, Ukrayna'nın Osmanlı Devleti'yle münasebet kurmasında önemli faaliyetlerde bulunan Hatman Petro Doroshenko'nun (1665-1676) önderliği altında birleştiler. 1669 Haziranında IV. Mehmed, Lehler'e karşı askerî yardımda bulunacağına dair bir mektup göndererek (BA, İbnülemin-Hariciye, nr. 52) Doroshenko'yu destekledi; aynı zamanda ona 6000 yeniçeriyle birlikte berat, sancak, tuğ ve tabl gibi beylik alâmetleri gönderdi. Osmanlı pa-